

Dr Milutin VELIMIROVIĆ

JEVREJI U PIROTU

O DOSELJAVANJU Jevreja u Pirot nema pisanih dokumenata. Verovatno je da su se počeli doseljavati tokom XVII veka, kad su se posle proterivanja iz Španije rasturili po Evropi, pa u XVI i XVII veku počeli stizati i na Balkansko poluostrvo. Jevreja doseljenih iz Španije bilo je u mnogim mestima na Balkanu, pretežno u gradovima tadašnje Turske Carevine, jer su Turci prema njima bili tolerantni kao prema nehrišćanima i obrezanima.

Jevreji su došli u Pirot s juga, iz Sofije i Carigrada. Na nekim pločama starog jevrejskog groblja moglo se ustanoviti da su stare oko 200 godina. Neke od tih ploča, potpuno pokrivenih lišajem, bile su svakako i starije i na njima se natpisi nisu mogli razaznati. Godine i natpise na pločama protumačio mi je za vreme prvog svetskog rata dr Štempelberg, poljski Jevrej, koji je kao lekar radio u pirotskim vojnim bolnicama. On je umro od pegavog tifusa u februaru 1915. godine u Pirotu i bio sahranjen na jevrejskom groblju.

Jevreji nastanjeni u Pirotu bili su Sefardi i govorili su španskim jezikom (judeo-espanjol) koji su starosedeoci hrišćani nazivali jevrejskim.

Kao gospodari upravljači, Turci se nisu bavili izvesnim poslovima i zanatima, pa su ih ustupali hrišćanima, Ciganima i Jevrejima. Hrišćani Srbi bili su raja, Cigani su, iako muslimani, smatrani nižom rasom, dok su Jevreji bili u mnogo povoljnijem položaju i od jednih i od drugih, pa su možda bili čak i povlašćeni iz razloga što su kao dobri trgovci davali Turcima izvesne procenete od svoje zarade.

Stevča Mihajlović, čuveni srpski državnik iz doba knjaza Miloša, koji je kao mlad putovao u Tursku na panadure opisuje u svojim memoarima kako je oko dvadesetih godina XIX veka dva puta posetio Pirot. Pri prvoj poseti umalo nije nastradao zato što je jednom Jevrejinu pokvario kupovinu nekog starog srebrnog novca od jednog seljaka. Kad mu je Stevča pokvario kupovinu, Jevrej, koji je otrčao turskom starešini Feratagi i požalio mu se. Ferataga mu je odmah dao dva gavaza da mu privedu Stevču, pa se on morao brzo skloniti i celu noć provesti u podrumu nekog čorbađi-Neše, sakriven među burad, a sutradan je krišom napustio Pirot.

Ekonomski i kulturno, Jevreji su do oslobođenja Pirota od Turske 1877. godine bili jači od Srba, a u kulturnom pogledu i od Turaka.

Govoreći o osvajanju Pirota dr Mihajlo Marković u svojim uspomena ma pominje jedan interesantan detalj. Naime, neki Turci i Jevreji pobjegli su iz Pirota pre ulaska Srba, a među njima i jevrejski rabin. Prvi komandant oslobođenog Pirota bio je major Jevrem Marković koji je, kako navodi dr Mika Marković, iz napuštenog rabinovog stana pokupio i odneo nekoliko kola dragocenih stvari, a među njima i pravi bečki klavir. To je svakako bio prvi klavir u Pirotu.

Posle oslobođenja, neki Jevreji su napustili Pirot i odselili se u evropski deo Turske: u Skoplje i Solun, a neki i u Sofiju.

U Pirotu su Jevreji imali svoju mahalu koja se nalazila u Pazaru, odmah iza glavne ulice, na prostoru od kafane »Makedonija«, pa prema severu do ulice gde se sada nalazi Antituberkulozni dispanzer. Mahala je bila tako reći u centru grada, pa ipak izdvojena kao zasebno naselje, s malim trouglastim trgom oko kojeg su se nalazile zgrade čije su dvorišta na zapadnoj strani prelazila u u bašte i livade ka ritu »Barje«.

Posle oslobođenja od Turaka 1877. godine, gotovo do početka ovog veka, na pomenutom trgu se sakupljala mladež nedeljom i tu se igralo kolo.

Jevreji su u svojoj mahali živeli izdvojeno, patrijarhalnim životom. Mnogi stariji muškarci su još do početka XX veka nosili duga šarena džubeta, puštali su duge brade, a udate žene su nosile male kapice, nalik na induske. Jevrejke, naročito starije, slabo su govorile srpski, a ukoliko su neke nešto i znale, govorile su iskvařeno. Međutim, docnije su devojčice prolazile kroz srpske škole, naučile srpski jezik, ali se uvek u govoru osećalo nešto specifično njihovo. Muškarci su svi govorili srpski, ali takođe sa svojim specifičnim nijansama. Neki stariji su za vreme Turaka znali i turski.

Mada u Pirotu nije bilo tako mnogo Jevreja — računa se da ih je stalno bilo nešto preko trideset porodica — bili su uticajni i za vreme Turaka, a posle oslobođenja cenili su ih i Srbi i sa njima saradivali. Kad su pirotski Srbi posle oslobođenja od Turaka uzeli subotu za pazarni dan, Jevreji su tražili od vlasti da se taj dan promeni pošto je to njihov praznik. To isto tražili su i niški Jevreji, ali tim zahtevima nije udovoljeno.

Do početka ovog veka, žene Jevrejke se gotovo nisu vidale na ulicama grada, dok su muškarci imali nekoliko trgovina i piljarnica sa voćem, povrćem i drugim namirnicima, sve u Pazaru i u neposrednoj blizini svoje mahale. Jedan od tih piljara, izvesni Samuilo, držao je ortački radnju s jednim Srbinom. Bio je veliki izvoznik, naročito jaja i masla u inostranstvo, a i uvoznik južnog voća iz Grčke i Turske.

Jevreji su imali i dva sarafa i jednu banku koju je držao najbogatiji među njima, Majir Baraha. Bilo je i nekoliko izvoznika koji su u svojim dućanima nalik na magacine sakupljali kože, žito, kukuruz, pasulj i orahe. Još za vreme Turaka trgovali

su s Turskom, Grčkom i Egiptom, a docnije, posle oslobođenja, i sa zapadnim zemljama, pa čak i sa Amerikom u koju su izvozili kože lisica, jazavaca, tvorova, vidri i kuma.

Jedan veoma bogat Jevrejin iz Carigrada, po imenu Papa, imao je stalne poslovne veze s Pirotom i sa trgovcima Jevrejima i Srbima. Ponekad je otkupljivao svu godišnju proizvodnju kačkavalja i masla i izvezio u Tursku i Egipat. Povremeno je dolazio u Pirot, pa kad bi se pojavio, to je bio naročit događaj za grad. Papa je bio malog rasta i neugledan, ali veoma ljubazan čovek. Nosio je neko dugačko džube, a kako je bio dosta gluv imao je dugu trubu za slušanje. Pored prihoda koji je Papa donosio proizvođačima kačkavalja i masla pričalo se da je uvek pri dolasku davao opštini priloge za pirotsku sirotinju.

Mada su Jevreji živeli povučeno i uopšte bili mirni i dobrodušni ljudi, ipak su hrišćanska deca osećala neki strah od njih i zazirala od njihove mahale. Međutim, kao đaci, srpska deca su se lepo slagala sa svojim vršnjacima Jevrejima. Oni su u Pirotu bili potpuno ravnopravni građani, a sebe su po nacionalnosti smatrali za Srbe mojsijevce. Tako su i u školi izjavljivali kao đaci, a jedan od njih je imao i srpsko prezime — Jakov Živanović.

Odrasli Jevreji su sa Srbima živeli prijateljski, trgovali s njima, pa čak sa nekima radili i kao ortaci. Inače su se uzajamno posećivali i bili veoma gostoljubivi. Jevrejske devojke su se bavljale sa srpskim mladićima, ali do bračnih veza nije dolazilo sem jednog slučaja, i to odmah posle prvog svetskog rata kad je jedna Jevrejka odbegla za Srbina. To je bio veoma uzbudljiv događaj ne samo za Jevreje nego i za celu varoš, pa zasluži da se posebno opiše.

Neki Jevreji su pohađali gimnaziju, celu ili delimično, pa je među pirotskim Jevrejima bilo poštara, poreznika, apotekara, pravnika, lekara i drugih zanimanja. Docnije su školu pohađale i jevrejske devojke. Đaci Jevreji iz moje generacije nisu se u školi naročito isticali, ali u nekim drugim razredima gimnazije bilo je i odličnih đaka.

Pirotski Jevreji dali su srpskoj vojsci i dva aktivna oficira, od kojih je Avram Berah dospao do čina pukovnika i bio komandant puka, a u ratovima spreman i hrabar oficir.

Iako smo kao deca ponekad nazivali Jevreje pogrdno Čivutima (što se docnije kad smo odrasli nije dešavalo), nekih sukoba između Srba i Jevreja nije bilo, jer su se i oni smatrali za Srbe. Bugare nikako nisu voleli: nisu im mogli zaboraviti pljačke i nasilja za vreme srpsko-bugarskog rata 1885. godine. Bugari su tada ušli u Pirot i držali ga oko tri meseca. Tom prilikom su opljačkali sve jevrejske kuće, kao i mnoge srpske, silovali mnoge Jevrejke, a jednog od ortaka Rabenove kafane, bogatog Jevrejina Boru, ubili su u podrumu same kafane pošto su mu prethodno uzeli šest stotina dukata. Rabenova kafana, kako su je obično nazivali, inače zva-

nično »Gostionica kod sprskog kralja« koju su držala dva ortaka — Raben Bera i Bora — jeste ista zgrada u kojoj su sad hotel »Srbija« i redakcija lista *Sloboda*.

Pri ulasku Bugara 1885. godine, u podrumu gostionice nalazili su se sakriveni Jevreji i Jevrejki, a i neki Srbi. Tamo su »armije«, kako Gopčević naziva dobrovoljce u bugarskoj vojsci, pored kafedžije Bore ubili i jednu hrišćansku devojčicu od trinaest godina. Sam gazda Raben spasao se tako što se presvukao u rite. Pljačkanje Pirota, na koje se zgražavao i sam bugarski knez Batemberg, posebno je opisao publicist i istoričar Spiridon Gopčević.

Jevreji su u svojoj mahali imali sinagogu, a pored nje je bila i njihova škola u kojoj su jevrejska deca povremeno pohađala nastavu na svom jeziku, naročito veronauku. Obučavao ih je rabin i na dlanovima im ispisivao jevrejska slova koja su njihovi drugovi u srpskoj školi radoznalo posmatrala. Ta jevrejska slova našla su izvesnu primenu na pirotskim ćilimima, jer su tkalje Piroćanke neke šare nazivale jevrejskim slovima. Te šare doista liče na neka jevrejska slova.

Jevreji su verovatno imali rabina od samog dolaska u Pirot. Bili su strogo religiozni, a rabin je vršio i ritualno klanje krupne stoke. Svinjsko meso nisu jeli, kar ni zadnje delove (butove) krupne stoke. Sve svoje praznike striktno su slavili kao i subotu. Tada su u njihovim kućama gorela velika kandila sa mnogo žižaka. Imali su i svoje groblje izvan varoši, na zapadnoj padini Sarlaka iznad Banjice, na zemljištu odakle počinju vinogradi. To groblje je kod dece izazvalo izvesno osećanje straha, a dečja uobrazilja je stvarala o njemu svakojake tajanstvene priče.

Jedan neobičan događaj izazvao je razne priče i pojačao mistiku oko jevrejskog groblja. Desilo se da je jedne noći otkopan grob nedavno preminulog rabina i iz groba je nestao njegov leš. Pričalo se kako je stražar na bedemu kod Gradića video noću nekakvu svetlost na jevrejskom groblju i čuo udaranje budakom. To je bio uzbudljiv događaj o kome se mnogo govorilo, a sumnjalo se da su to uradili seljaci iz sela Gnjilana usled sujeverja. U selu je vladala neka dečja epidemija, pa su sujeverni seljaci protumačili da je umiranje dece nastalo posle rabinove smrti i da se on to sveti hrišćanima. Nikad se nije doznalo šta se desilo s rabinovim lešom.

Jevreji su inače među sobom živeli druželjubivo i pomagali jedan drugog. Kod njih nije bilo teške sirotinje. Ako bi neko propao u poslu i došao u težak položaj, svi su ga usrdno pomagali da ispliva iz teškoća. Imali su mnogo smisla za praktično. Manje su bolovali od Srba, i u proseku su duže živeli.

Za vreme toplih letnjih dana, Jevrejke su ponekad zajedno išle na Nišavu na kupanje, i to obično oko podne, kroz tzv. Bakludžansku mahalalu. Na obali Nišave imale su svoj izdvojen deo za svlačenje, ali su se kupale zajedno sa Srpkinjama i tada je dolazilo do uzajamnog prijateljskog ćaskanja. Nekad su, takođe u grupi, Jevrejke odlazile u alvadžinicu kod alvadžije Apostola, uvek sa svojim neobičnim kapicama »tukado«.

Kao praktični i preduzimljivi ljudi, mnogi Jevreji su se iz Pirota slili u druga mesta, na primer u Niš i Beograd, i uspevali da se tamo probiju i stvore sebi dobar život.

Za vreme drugog svetskog rata, dok još nisu bili ugroženi, mnogi imućniji Jevreji pomagali su svoje sugrađane Srbe, dajući im pozajmice i ostavljajući da im se to vrati posle rata. Na žalost, do toga nije došlo, jer je sudbina pirotskih Jevreja bila ista kao i svih ostalih u Srbiji. Kao što je poznato, bugarski okupatori su jednog dana pokupili Jevreje u Pirotu, opljačkali ih, oterali u Bugarsku i predali ih Nemcima koji su ih prebacili u Austriju i sve pobili. Spasli su se samo oni koji su se pre toga uključili u NOB, ili se sklonili na neki drugi način. A Bugari su u odnosu na Nemce bili u takvom položaju da im nisu morali predavati Jevreje i imali su mogućnosti da ih spasu.

Sada u Pirotu nema više nikog od Jevreja. U njihovoj bivšoj mahali stoji još poneka kuća koja je postojala još onda kad smo mi bili deca. Nema više ni onog malog trga u njihovoj mahali gde se početkom ovog veka sakupljala sprska i jevrejska omladina nedeljom.

Sve je sad drukčije, novo, izgrađeno. Pa ipak, kad čovek obiđe ta mesta poznata iz detinjstva i kad u mislima prođe kroz stvarnost mnogih zbivanja iz bliske prošlosti, naviru u njemu razna pitanja o teškoj sudbini tih nesrećnih ljudi.

S u m m a r y

Dr. Milutin VELIMIROVIĆ

THE JEWS OF PIROT

The first Jews who settled in Pirot came there most probably from Sofia and Constantinople in the 17th century. They were Sephardim and spoke Spanish (Judeo-Espagnol). Two hundred years old tombstones with Hebrew letter can still be found in the Pirot Jewish cemetery.

As Turkish citizens the Pirot Jews enjoyed all freedoms including the right to be engaged in trade.

They had their own synagogue in the city, they had their rabbi and their own school in which the children attended classes of religious instruction and learned the Hebrew language as well.

The Jews lived in their own quarter in the city but their clothing did not differ from that of the rest of the population. Men would usually have a long beard while the women would wear a special cap called "tokado". The older women could not speak Serbian but the men and the young generation, which attended school in the city, mastered the language.

After the withdrawal of the Turks, those Jews who chose to remain in Pirot, were all respected citizens and many of them were partners of Serbs as joint owners of trading or other business operations.

By profession the Jews of Pirot were mostly traders, postmen, chemists, physicians, bankers. They maintained good and friendly relations with the Serbian population. Particular warm friendship has developed among the youth as they grew up and attended school together.

During WWII the Bulgarians who occupied Pirot arrested all the Jews they could lay hands on in the city. First they subjected them to plunder and then transported them to Bulgaria proper to hand them over to Germans who killed them all so that no one survived.

УТЕМЕЛЈАЧИ

Исидор Ј. БЕНАДО	1787
ЈУДА А. АБРАХАМОВИЧ	1792
РУФ А. АРОНОВИЧ	1797
ЈАКОВ Ч. ЛЕВИ	1802
ИЗРАЕЛ С. БЕРАХА	1807
ИЗРАЕЛ С. СИД	1812
ИЗРАЕЛ С. БЕРАХА	1817
ИЗРАЕЛ А. АБРАХАМОВИЧ	1822
ЈАКОВ Р. АРОНОВИЧ	1827
ИЗРАЕЛ А. АБРАХАМОВИЧ	1832
ИЗРАЕЛ И. БЕРАХА	1837
ЈАКОВ Ч. АБРАХАМОВИЧ	1842
ИЗРАЕЛ И. КОС	1847
ИЗРАЕЛ Ч. ЛЕВИ	1852
ИЗРАЕЛ И. СИД	1857
ИЗРАЕЛ Ш. КИЗ	1862
ИЗРАЕЛ И. АРОНОВИЧ	1867
ИЗРАЕЛ И. АРОНОВИЧ	1872
ИЗРАЕЛ А. ХЕЗКИ	1877
ИЗРАЕЛ И. АРОНОВИЧ	1882

6. Utemeljači sinagoge ispisani na zidu sinagoge u Pirotu

2. Prizemna kuća u ul. Vojvode Stepe Stepanovića br. 6 u Pirotu — jedina zgrada na terenu gde su nekada bile i zgrade sinagoge, jevrejske škole i jevrejske opštine

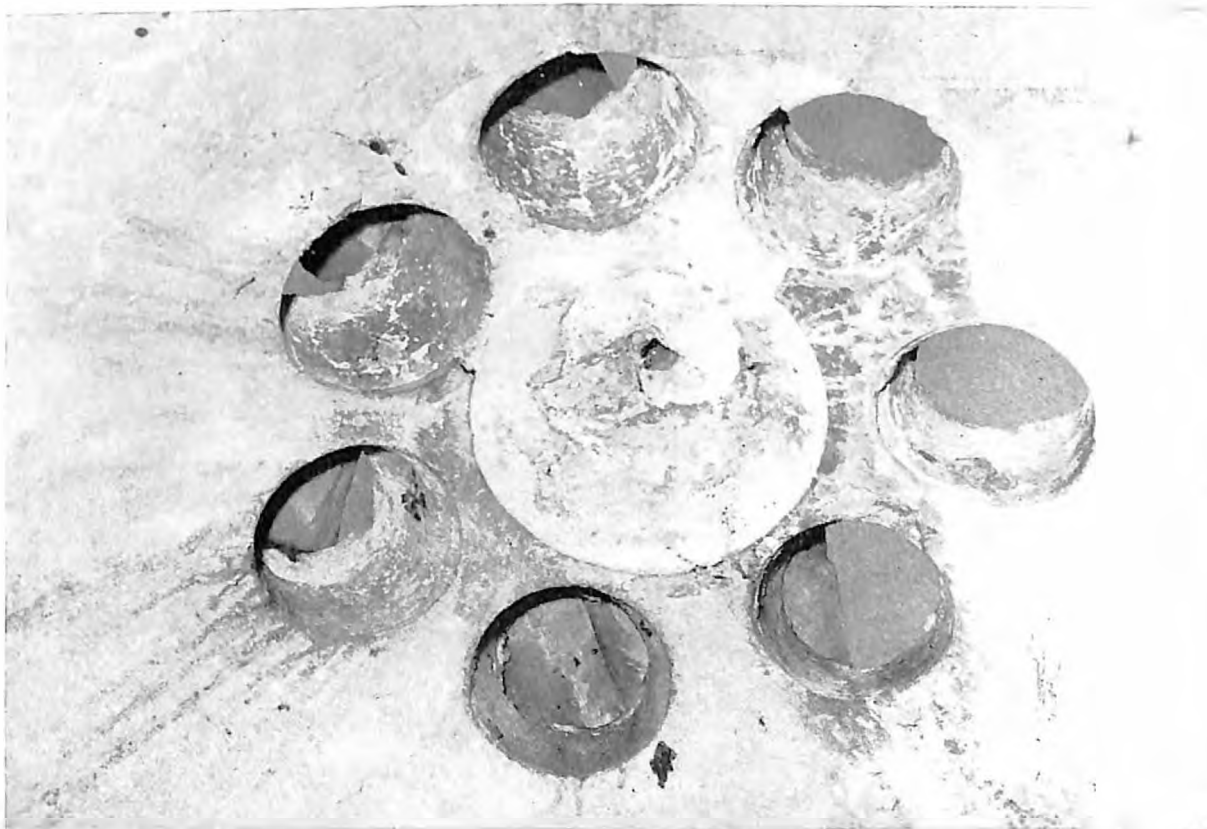
3. Deo nekadašnje jevrejske mahale u Pirotu u Sarajevskoj ulici (sada ul. Svetozara Markovića)

4. Ruševine starog ritualnog kupatila u dvorištu sinagoge u Pirotu

5. Unutrašnji izgled kalote starog ritualnog kupatila

6. Mermerna ploča na istočnom zidu starog ritualnog kupatila u Pirotu